

Є. О. Яковенко, головний державний
податковий інспектор юридичного управління
ДПА у Дніпропетровській області

РЕАЛІЗАЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ОСОБИ НА АПЕЛЯЦІЙНЕ ОСКАРЖЕННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ У ПОРЯДКУ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА

Проаналізовано рішення органу конституційної юрисдикції України та Європейського суду з прав людини, правові позиції Верховного Суду України й норми Кодексу адміністративного судочинства України в контексті забезпечення реалізації принципу адміністративного судочинства на апеляційне оскарження рішень адміністративного суду.

Проанализированы решения органа конституционной юрисдикции Украины и Европейского суда по правам человека, правовые позиции Верховного Суда Украины и нормы Кодекса административного судопроизводства Украины в контексте обеспечения реализации принципа административного судопроизводства на апелляционное обжалование решений административного суда.

The decisions of constitutional jurisdiction body of Ukrainian and European Court of human rights, legal position of Supreme Court of Ukraine, and also propositions of Ukrainian Code of Administrative Legal Proceedings concerning implementation assurance of administrative principle concerning appeal of administrative court's decision are analyzed.

Ключові слова. Суд першої інстанції, адміністративний суд апеляційної інстанції, апеляційна скарга, ухвала, постанова.

Вступ. Ідея абсолютних, невід’ємних прав людини – це ціннісний орієнтир, ідеал для суспільства, показник зрілості демократичних і правових основ держави. Від міри реального, законодавчого закріплення прав людини залежить міра свободи й захищеності індивіда у державі. Право на оскарження – це необхідний елемент правосуб’єктності громадян. Відповідно до Конституції України утвердження верховенства права є основним завданням у побудові правової держави. Так, Конституційний Суд України, вирішуючи справу № 3-рп/2010, у мотивувальній частині рішення від 27.01.10 (п. 3.2 мотивувальної частини) зазначив, розглядаючи положення п. 8 ч. 3 ст. 129 Конституції України, що “апеляційне оскарження судового рішення можливе у всіх випадках, крім тих, коли закон містить заборону на таке оскарження”.

Також у низці рішень Європейського суду з прав людини, юрисдикцію якого в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, визнано Україною, закріплено, що право на справедливий судовий розгляд може бути обмежено державою, якщо це обмеження не завдає шкоди самій суті права. У той же час норми Кодексу адміністративного судочинства України (ч. 2 ст. 185) та Закону України “Про судоустрій і статус суддів” (ст. 14) розглядають право відповідної особи на апеляційне оскарження ухвали суду першої інстанції окремо від постанови суду, повністю або частково, лише у випадках, прямо встановлених процесуальним законом.

Постановка завдання. Метою даної праці є аналіз рішень органу конституційної юрисдикції України, Європейського суду з прав людини, правових позицій Верховного Суду України та норм Кодексу адміністративного судочинства України з метою визначення можливості оскарження в апеляційному порядку ухвал суду першої інстанції не лише у випадках, прямо встановлених процесуальним законом.

© Є. О. Яковенко, 2011

Результати дослідження. Відповідно до Конституції України одна з основних засад судочинства в Україні – це забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, установлених законом.

Один із принципів здійснення правосуддя в адміністративних судах – забезпечення права на апеляційне оскарження осіб, які беруть участь у справі, а також осіб, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання щодо їх прав, свобод, інтересів чи обов’язків. Судом апеляційної інстанції в адміністративних справах є апеляційний адміністративний суд, у межах територіальної юрисдикції якого перебуває місцевий адміністративний суд (місцевий загальний суд як адміністративний суд чи окружний адміністративний суд), що ухвалив рішення. У випадку, встановленому Кодексом адміністративного судочинства України, судом апеляційної інстанції є Вищий адміністративний суд України.

Апеляційне провадження – це нормативно врегульований комплекс взаємопов’язаних і взаємообумовлених процесуальних дій з перегляду адміністративної справи та рішень судів першої інстанції за апеляційними скаргами правомочних осіб, у ході якого відбувається повторний розгляд оскарження у повному обсязі або частково. Об’єктом перегляду апеляційного суду може бути як правильність оцінки доказів і встановлення фактів, так і правильність застосування матеріального та процесуального права адміністративним судом першої інстанції.

Окремо від постанови суду першої інстанції можуть бути повністю або частково оскаржені в апеляційному порядку ухвали у випадках, установлених Кодексом адміністративного судочинства України, а саме: про залишення позовної заяви без руху; про повернення позовної заяви; про відмову у відкритті

провадження в адміністративній справі; про забезпечення доказів і про відмову в забезпеченні доказів; про судові витрати; про відмову в поновленні пропущеного процесуального строку; про передачу адміністративної справи з одного адміністративного суду до іншого; з питань забезпечення адміністративного позову; про внесення виправлень у судові рішення чи відмову у внесенні виправлень у судові рішення; про відмову в ухваленні додаткового судового рішення; про роз'яснення судового рішення або про відмову в роз'ясненні судового рішення; про зупинення провадження в адміністративній справі; про закриття провадження в адміністративній справі; про залишення позовної заяви без розгляду.

Право на оскарження процесуальних ухвал суду першої інстанції має значно ширше коло юридично зацікавлених осіб (у тому числі таких, які не беруть участь в адміністративній справі), ніж право на оскарження постанови суду, наприклад ухвали про забезпечення доказів.

Заслугує на увагу правова позиція Конституційного Суду України в разі надання офіційного тлумачення норм Конституції України щодо основних засад судочинства, а саме забезпечення апеляційного та касаційного оскарження судових рішень, яка викладена в низці рішень, наведених нижче. Конституційне право на судовий захист належить до невідчужуваних і непорушних. Під час розгляду будь-якої справи кожен має право на правосуддя, яке відповідало б вимогам справедливості. Право на судовий захист передбачає також можливість звернення всіх учасників судового провадження до судів апеляційної та касаційної інстанцій (п. 5 мотивувальної частини рішення Конституційного Суду України від 02.11.04 №15-рп/2004) [1].

Згідно з пп. 3.1 п. 3 мотивувальної частини рішення Конституційного Суду України від 11.12.07 № 11-рп/2007 “реалізацією права особи на судовий захист є можливість оскарження судових рішень у судах апеляційної та касаційної інстанцій. Перегляд судових рішень в апеляційному та касаційному порядку гарантує відновлення порушених прав і охоронюваних законом інтересів людини і громадянина” [2].

Конституційний Суд України у своєму рішенні від 11.03.11 у справі № 2-рп/2011 зазначив (пп. 3.3 п. 3 мотивувальної частини), що “Верховна Рада України в законах України визначає судочинство та судоустрій і підсудність справ як їх елемент, а також може встановлювати випадки, в яких не допускається апеляційне, касаційне оскарження рішення суду (п. 14 ч. 1 ст. 92, п. 8 ч. 3 ст. 129 Конституції України)” [3].

Конституційний Суд України, вирішуючи справу № 3-рп/2010, у мотивувальній частині Рішення від 27.01.10 (п. 3.2 мотивувальної частини) зазначив, що відповідно до положення п. 8 ч. 3 ст. 129 Конституції України “апеляційне оскарження судового рішення можливе в усіх випадках, крім тих, коли закон містить заборону на таке оскарження”. У п. 1 резолютивної частини цього Рішення Конституційний Суд України дав офіційне тлумачення норм Цивільного процесуального кодексу України у взаємозв'язку з положеннями Конституції України: “в аспекті конституційного звернення положення п. 18 ч. 1 ст. 293 Цивільного процесуального кодексу України стосовно можливості апеляційного оскарження ухвали суду щодо видачі дублікату виконавчого листа у взаємозв'язку з положенням п. 8 ч. 3 ст. 129 Конституції України необхідно розуміти як таке, що передбачає право оскаржувати окремо від рішення суду в апеляційному порядку ухвалу суду першої інстанції як про видачу дублікату виконавчого листа, так і про відмову у його видачі” [4].

Конституційний Суд України в абз. 10 п. 9 мотивувальної частини рішення від 30.01.2003 у справі № 3-рп/2003 зазначив: “правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах” [5].

Свою позицію щодо застосування Конституції України для здійснення правосуддя Верховний Суд України відобразив у постанові Пленуму “Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя” від 01.11.96 р. № 9. Відповідно до цієї постанови “Конституцією України кожній людині гарантовано право звернутись до суду для захисту своїх конституційних прав і свобод. Конституція має найвищу юридичну силу, а її норми є нормами прямої дії. Це зобов'язує суди при розгляді конкретних справ керуватись насамперед нормами Конституції України. Оскільки Конституція України, як зазначено в її ст. 8, має найвищу юридичну силу, а її норми є нормами прямої дії, суди при розгляді конкретних справ мають оцінювати зміст будь-якого закону чи іншого нормативно-правового акта з точки зору його відповідності Конституції і в усіх необхідних випадках застосовувати Конституцію як акт прямої дії. Судові рішення мають ґрунтуватись на Конституції, а також на чинному законодавстві, яке не суперечить їй” [6]. Така правова позиція Конституційного Суду України, гаранта верховенства Конституції України як Основного Закону держави на всій території України, щодо офіційного тлумачення норм Конституції України стосовно основних засад судочинства належить повною мірою до процесуального законодавства (цивільного, господарського, адміністративного, кримінального), згідно з яким судами загальної юрисдикції в Україні здійснюється правосуддя.

Судам загальної юрисдикції, здійснюючи правосуддя, необхідно керуватись насамперед нормами Конституції України й рішеннями Конституційного Суду України, за якими здійснено офіційне тлумачення норм Конституції та законів України, а також урахувати правову позицію, яка викладена у висновках, до яких дійшов орган конституційної юрисдикції після прийняття рішень у конкретних справах.

Аналізуючи вищезазначене, ми дійшли думки, що процесуальні норми, до яких належать норми Кодексу адміністративного судочинства України й норми Закону України “Про судоустрій і статус суддів”, мають застосовуватись таким чином, щоб не суперечити нормам Конституції України з урахуванням рішень Конституційного Суду України, за якими здійснено офіційне тлумачення норм Конституції України [7, 8].

Розглядаючи дане питання, необхідно звернутись також і до правової позиції Європейського суду з прав людини стосовно доступу до правосуддя. Так, у низці рішень Європейського суду з прав людини,

юрисдикцію якого в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, визнано Україною, закріплено, що право на справедливий судовий розгляд може бути обмежено державою, якщо це обмеження не завдає шкоди самій суті права. У рішенні Європейського суду з прав людини у справі “Осман проти Сполученого Королівства” від 28.10.1998 зазначено, що обмеження не буде сумісним з п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., “якщо воно не має правомірної мети і якщо відсутнє пропорційне співвідношення між вжитими засобами та поставленою метою” [9]. У своєму рішенні від 21.02.1975 у справі “Голдер (Golder) проти Сполученого Королівства” Європейський суд з прав людини зазначив, що “право доступу к національним судам существует, как правило, во всех демократических обществах. Подобное право и его осуществление обычно регулируется конституцией, законодательством, обычаями и другими субсидиарными нормами, как декреты и регламенты судов” [10].

В ухвалі від 08.01.2008 до справи “Скорик проти України” Європейський суд з прав людини нагадав, що “відповідно до п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, якщо в національному правовому порядку існує процедура апеляції, держава має гарантувати, що особи, які знаходяться під її юрисдикцією, мають право у апеляційних судах на основні гарантії, передбачені ст. 6 Конвенції. Мають бути враховані особливості провадження, що розглядається, та сукупність проваджень, що здійснювались у відповідності з національним правопорядком, а також роль апеляційного суду у них” [11].

За аналізом правових позицій Конституційного Суду України, Верховного Суду України та Європейського суду з прав людини, які були сформовані під час розгляду й вирішення справ і втілились у судових рішеннях, можливо дійти ґрунтовного висновку, що їх правові позиції повністю збігаються, взаємодоповнюються та взаємооб’єднуються щодо забезпечення гарантування загальних принципів права особи на судовий захист, у тому числі забезпечення апеляційного оскарження рішень суду.

Необхідно зазначити, що з набранням чинності Закону України “Про судоустрій і статус суддів”, яким внесено відповідні доповнення до ст. 188 Кодексу адміністративного судочинства України, особи, які беруть участь в адміністративній справі, вже позбавлені можливості зловживання належними їм процесуальними правами щодо затягування судового процесу, оскаржуючи в апеляційному порядку “процесуальні” ухвали суду першої інстанції. Такими є ухвали, якими по суті спір не вирішується, але які виносяться для вирішення поточних питань судового процесу та самі по собі можуть не порушувати права, інтереси сторін та інших учасників судового процесу. Прикладом ухвал, оскарження яких прямо не передбачено й, у свою чергу, не заборонено нормами Кодексу адміністративного судочинства України, є ухвали про відкриття провадження в адміністративній справі та про поновлення процесуального строку для звернення з адміністративним позовом до суду адміністративної юрисдикції.

Приписами цього законодавчого акта встановлено порядок (процедуру) дій особи, яка подає апеляційну скаргу на ухвалу суду першої інстанції, а також дій суду першої інстанції в разі одержання такої скарги. У разі апеляційного оскарження ухвал суду першої інстанції апеляційна скарга подається до адміністративного суду апеляційної інстанції через суд першої інстанції, який ухвалив оскаржуване судові рішення. При апеляційному оскарженні ухвали суду першої інстанції, яка не перешкоджає провадженню у справі, суд першої інстанції, не зупиняючи провадження у справі, направляє до адміністративного суду апеляційної інстанції лише апеляційну скаргу та копії матеріалів справи, що необхідні для розгляду такої скарги (ст. 188 Кодексу адміністративного судочинства України). Раніше за загальними нормами Кодексу адміністративного судочинства України суд першої інстанції був змушений надсилати апеляційну скаргу з усіма матеріалами адміністративної справи до адміністративного суду апеляційної інстанції, зупиняючи провадження у адміністративній справі.

Згідно з чинним процесуальним законодавством реалізація права на апеляційне оскарження особою, яка звертається з апеляційною скаргою, передбачає виконання певних вимог щодо порядку і строків апеляційного оскарження, оформлення апеляційної скарги й ін. Апеляційна скарга подається до адміністративного суду апеляційної інстанції через суд першої інстанції, який ухвалив оскаржуване судові рішення на постанову, протягом десяти днів з дня її проголошення, а на ухвалу – протягом п’яти днів з дня її проголошення.

Якщо постанову судом першої інстанції складено в повному обсязі не в день її прийняття або прийнято в письмовому провадженні, апеляційна скарга подається протягом десяти днів з дня отримання постанови особами, які беруть участь у адміністративній справі. Водночас законодавець визначив деякі особливості в порядку оскарження рішень суду першої інстанції особами, які є суб’єктами владних повноважень і беруть участь у справі. У разі проголошення судом першої інстанції судового рішення в адміністративній справі за відсутності суб’єкта владних повноважень, якого було повідомлено про можливість отримання копії такого судового рішення безпосередньо в суді, то десятиденний строк на апеляційне оскарження постанови суду та п’ятиденний строк на апеляційне оскарження ухвали суду обчислюється з наступного дня після закінчення п’ятиденного строку з моменту отримання суб’єктом владних повноважень повідомлення про можливість отримання копії рішення суду.

В апеляційній скарзі, яка подається в письмовій формі, має бути зазначено найменування адміністративного суду апеляційної інстанції, до якого подається скарга; ім’я (найменування), поштова адреса особи, яка подає апеляційну скаргу; вимоги особи, яка подає апеляційну скаргу, до суду апеляційної

інстанції; обґрунтування вимог особи, яка подала апеляційну скаргу; у разі необхідності – клопотання особи, яка подає апеляційну скаргу, про вимогу нових доказів; перелік матеріалів, які додаються; а також бажання чи небажання особи, яка подала апеляційну скаргу, взяти участь у її розгляді. Особа, яка подає апеляційну скаргу, наводячи нові докази, повинна зазначити причини, з яких ці докази не були подані до суду першої інстанції. Апеляційна скарга підписується особою, яка її подає (особисто або її представником), до неї додаються копії за кількістю осіб, що беруть участь у справі, та копії доданих до неї документів про сплату судового збору. Одночасно особа, яка подає апеляційну скаргу до суду апеляційної інстанції, надсилає копію апеляційної скарги. У разі відсутності будь-яких апеляційних скарг, поданих у встановленому порядку та у визначений термін, судові рішення суду першої інстанції набирає законної сили.

Послідовність процесуальних дій суду першої інстанції після одержання апеляційної скарги на судові рішення у формі постанови чи ухвали полягають у надсиланні їх разом зі справою до адміністративного суду апеляційної інстанції через три дні після закінчення строку на подання апеляційної скарги до суду першої інстанції.

Днем прийняття апеляційної скарги судом апеляційної інстанції є день її надходження та реєстрації в суді. Не пізніше наступного дня з моменту надходження (реєстрації) адміністративна справа й апеляційна скарга передається в порядку черговості судді-доповідачу. Суддя-доповідач протягом трьох днів після отримання апеляційної скарги проводить відповідні процесуальні дії щодо можливості відкриття апеляційного провадження. Якщо апеляційна скарга не відповідає вимогам законодавства або існують інші перешкоди, він постановляє ухвали або про залишення апеляційної скарги без руху, або про повернення апеляційної скарги, або про відмову у відкритті апеляційного провадження.

Якщо апеляційна скарга оформлена відповідно до вимог законодавства та немає інших перешкод, суддя-доповідач постановляє ухвалу про відкриття апеляційного провадження до закінчення триденного строку. Ця ухвала не може бути окремо оскаржена, оскільки її винесення не перешкоджає правам інших осіб на звернення до суду.

Законодавцем визначено строки, в межах яких суд апеляційної інстанції має розглянути апеляційні скарги на рішення чи ухвалу суду першої інстанції. Апеляційна скарга на рішення суду першої інстанції повинна бути розглянута у строк не більше одного місяця з дня постановлення ухвали про відкриття апеляційного провадження, а при оскарженні ухвали суду першої інстанції такий строк не має перевищувати п'ятнадцяти днів. У виняткових випадках за клопотанням сторони строк вирішення справи може бути продовжено.

Адміністративний суд апеляційної інстанції переглядає рішення суду першої інстанції в межах апеляційної скарги та не може розглядати позовні вимоги, що не були заявлені в суді першої інстанції. При цьому адміністративний суд апеляційної інстанції перевіряє рішення, ухвалені судом першої інстанції, відповідно до норм матеріального права при дотриманні норм процесуального права та на підставі всебічно з'ясованих обставин, підтверджених тими доказами, які були досліджені в адміністративній справі.

У той же час суд апеляційної інстанції може вийти за межі доводів апеляційної скарги у випадку неправильного застосування норм матеріального права або порушення норм процесуального права судом першої інстанції, які призвели до неправильного вирішення справи, а також досліджувати нові докази, які не досліджувались або досліджувалися з порушенням вимог Кодексу адміністративного судочинства.

Апеляційний розгляд адміністративної справи відбувається в судовому засіданні колегією суддів за правилами розгляду справи судом першої інстанції з урахування особливостей, установлених Кодексом адміністративного судочинства України для апеляційного розгляду справи. Його мають умовно поділити на три частини: підготовче провадження, розгляд апеляційної скарги по суті, прийняття судового рішення у справі.

У ході підготовчого провадження адміністративної справи до розгляду, головуючий суддя (доповідач), відкривши судові засідання оголошує склад колегії суддів і з'ясовує в осіб, які беруть участь у справі, чи є відводи суддям; оголошує суть справи та ім'я особи, за скаргою якої вона розглядається, імена експерта, перекладача, спеціаліста; роз'яснює особам, які беруть участь у справі, та присутнім на судовому засіданні їх права та обов'язки. У разі відсутності на судовому засіданні осіб, які беруть участь у справі, головуючий суддя вирішує питання щодо подальшого розгляду справи за їх відсутності та розглядає звернення осіб, які беруть участь у справі, з клопотаннями (заявами). Головуючий суддя (доповідач) доповідає зміст судового рішення, яке оскаржується, і апеляційної скарги, а також заперечень, поданих особами, які беруть участь у справі, та з'ясовує, чи підтримує апелянт скаргу.

Апеляційний розгляд справи по суті починається з того, що головуючий суддя (доповідач) пропонує особі, яка подала апеляційну скаргу, викласти доводи, за якими, на її думку, судові рішення повинні бути скасовано, змінено чи визнано нечинним. У разі подання апеляційної скарги особами, які беруть участь у справі, черговість їх виступу залежить від процесуального статусу цих осіб у адміністративній справі. Першим дає пояснення позивач і особи, які приєдналися до апеляційної скарги позивача, а потім доповідач і особи, які приєдналися до апеляційної скарги відповідача. Така ж черговість виступів (промов) осіб, які беруть участь у справі, діє і в судових дебатах. Після закінчення перевірки підстав для апеляційного перегляду колегія суддів виходить до нарадчої кімнати для ухвалення судового рішення.

За результатами розгляду апеляційної скарги на постанову суду першої інстанції суд апеляційної інстанції має право залишити апеляційну скаргу без задоволення, а постанову суду – без змін; змінити постанову суду; скасувати її та ухвалити нову постанову суду; скасувати постанову суду, залишити позовну заяву без розгляду або закрити провадження у справі; визнати постанову суду нечинною і закрити провадження у справі; скасувати постанову суду і направити справу на новий розгляд до суду першої інстанції.

Адміністративний суд апеляційної інстанції в ході розгляду адміністративної справи, виявивши порушення закону, може постановити окрему ухвалу та зобов'язати будь-яку особу здійснити необхідні заходи, спрямовані на припинення порушень закону, а також постановити окрему ухвалу, зазначивши наявні підстави для розгляду питання про притягнення особи до адміністративної чи кримінальної відповідальності. Окрема ухвала є актом реагування суду на виявлені під час розгляду справи порушення закону окремими посадовими особами, якщо суд при цьому встановив причини та умови, що сприяли порушенню.

Після закінчення апеляційного провадження справа не пізніше як у семиденний строк направляється до адміністративного суду першої інстанції, який її розглянув.

Висновки. Ураховуючи правові позиції як Конституційного Суду України, так і Європейського суду з прав людини, можна стверджувати, що в адміністративному судочинстві право особи на оскарження в апеляційному порядку ухвал суду першої інстанції окремо від постанови суду не вичерпується лише випадками, за якими прямо встановлено таке оскарження Кодексом адміністративного судочинства України. Тому вважаємо, що такі ухвали можуть бути оскаржені в апеляційному порядку, якщо це необхідно для відновлення порушених прав і охоронюваних законом інтересів особи.

Література

1. Рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 у справі № 15-рп/2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/uk/index>.
2. Рішення Конституційного Суду України від 11.12.2007 у справі № 11-рп/2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/uk/index>.
3. Рішення Конституційного Суду України від 11.03.2011 у справі № 2-рп/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/uk/index>.
4. Рішення Конституційного Суду України від 27.01.2010 у справі № 3-рп/2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/uk/index>.
5. Рішення Конституційного Суду України від 30.01.2003 у справі № 3-рп/2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/uk/index>.
6. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя : постанова Пленуму Верховного Суду України від 01.11.1996 № 9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.search.ligazakon.ua>.
- 7 Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. (з наступними змінами та доповненнями) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.
8. Закон України від 07.07.2010 № 2453-VI “Про судоустрій і статус суддів” (з наступними змінами та доповненнями) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.
9. Рішення Європейського суду з прав людини у справі “Осман проти Сполученого Королівства” від 28.10.1998 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.search.liga.zakon.ua>.
10. Рішення Європейського суду з прав людини у справі “Голдер (Golder) проти Сполученого Королівства” від 21.02.1975 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.search.ligazakon.ua>.
11. Ухвала Європейського суду з прав людини у справі “Скорик проти України” від 08.01.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.search.ligazakon.ua>.